

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
дисципліни
“ОСНОВИ АНТРОПОГЕНЕЗУ”
(для спеціалістів)

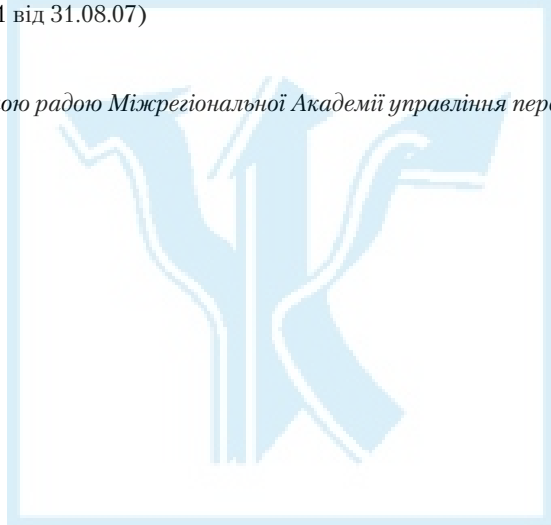
МАУП

Київ 2008

Підготовлено професором *О. Л. Туриніною* та провідним фахівцем кафедри соціології *О. О. Нестеренко*

Затверджено на засіданні кафедри загальної та практичної психології (протокол № 1 від 31.08.07)

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом

МАУП

Туриніна О. Л., Нестеренко О. О. Навчальна програма дисципліни “Основи антропогенезу” (для спеціалістів). — К.: МАУП, 2008. — 16 с.

Навчальна програма містить пояснювальну записку, тематичний план, зміст дисципліни “Основи антропогенезу”, теми рефератів, питання для самоконтролю, а також список літератури.

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2008

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Метою розвитку вищої школи на сучасному етапі є гуманізація суспільних, гуманітарних і природничих наук. У зв'язку з цим у вищих навчальних закладах запроваджено дисципліни “Антропология” та “Основи антропогенезу”. Займаючи самостійне місце у системі наук, сучасна антропология інтегрує різноманітні знання про людину. Так, екология людини вивчає динамічну взаємодію людини і середовища, психологічна антропология реконструює процеси становлення психіки людини і розробляє підходи до вивчення психосоматичної єдності людини й етнічних особливостей психіки. Предметом антропогенезу є зміна природи найближчого предка людини та самої людини в процесі еволюції.

Курс “Основи антропогенезу” має на меті вивчення походження й еволюції людини і людської спільноти з урахуванням сучасних тенденцій у розвитку антропогенезу і спрямований на розширення знань студентів спеціальності “Психология”.

Після вивчення курсу “Основи антропогенезу” студент повинен *знати*:

- місце людини у системі тваринного світу;
- основні тенденції еволюції приматів;
- фактори та основні етапи еволюції приматів і людини;
- особливості соціальної поведінки антропоїдів;
- походження людського суспільства;
- можливі шляхи еволюції людини у майбутньому.

вміти:

- відрізнити за специфічними ознаками представників різних стадій антропогенезу;
- виокремити основні закономірності антропогенезу.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
дисципліни
“ОСНОВИ АНТРОПОГЕНЕЗУ”

№ пор.	Назва змістового модуля і теми
1 2 3 4	Змістовий модуль I. Теоретико-методологічні основи антропогенезу Антропогенез як галузь наукового знання Методи дослідження проблем антропогенезу Історія виникнення та розвитку теорій антропогенезу Дослідження походження людини на сучасному етапі розвитку науки
5 6 7 8 9	Змістовий модуль II. Основні напрями дослідження антропогенезу Місце людини в природі Підходи до вивчення походження людини Еволюційні теорії розвитку людини Екологічні аспекти еволюції людини Вплив соціогенезу на розвиток людини
10 11 12	Змістовий модуль III. Еволюційні види людини Архантропи (найдавніші люди) Палеоантропи (давні люди) Неоантроп (людина сучасного фізичного типу)
Разом годин: 81	

ЗМІСТ
дисципліни
“ОСНОВИ АНТРОПОГЕНЕЗУ”

Змістовий модуль I. Теоретико-методологічні основи антропогенезу

Тема 1. Антропогенез як галузь наукового знання

Сутність та походження терміна “антропогенез”. Зміст та основні завдання антропогенезу як науки. Основні розділи дисципліни “Основи антропогенезу”. Місце антропогенезу в системі наукових знань, його зв'язок з іншими науками. Основні поняття та категорії антропогенезу.

Література [3–5; 8; 9; 13; 15]

Тема 2. Методи дослідження проблем антропогенезу

Загальні методологічні та теоретичні основи дослідної роботи в галузі природничих наук загалом та антропогенезу зокрема. Взаємозв'язок методології, методів та методик. Поняття наукової гіпотези, теорії, закону, визначення поняття факту та наукових даних, значення термінологічної бази.

Поняття про біологічну мінливість як міру відносної схожості між антропологічними об'єктами (індивідами, групами індивідів, популяціями). Проблема популяційного та індивідуального рівнів антропогенетичних досліджень.

Основні методи проведення польових та лабораторних досліджень у практиці дослідження антропогенезу. Особливості методів статистичного та картографічного аналізу даних. Ступені та критерії достовірності досліджень антропогенезу.

Література [3–6; 9; 13; 16]

Тема 3. Історія виникнення та розвитку теорій антропогенезу

Зародження антропологічних знань. Перші спроби визначити місце людини в природі і висвітлити питання її походження. Основні теорії походження людини та її місця в світі давньогрецьких мислителів (Анаксимандр, Демокрит, Емпедокл, Аристотель).

Антропологічні ідеї в працях Лукреція Кара “Про природу речей”, Геродота “Історія”, Гіппократа “Про повітря, води й місцини”.

Вивчення людини в добу середньовіччя (праці Аль-Масуді, М. Сервета, А. Вазілія). Поглиблення знань про людиноподібних мавп. Дослідження Е. Тайзона анатомічної будови шимпанзе. Зародження думок про спорідненість людини з тваринним світом.

Виокремлення антропології в самостійну галузь знань. Натуралісти й філософи XVII–XIX ст. про місце людини в природі. Антропогенетичні погляди К. Ліннея “Система природи”. Теорія антропогенезу Ж.-Б. Ламарка. Боротьба між моногеністами та полігеністами.

Дарвінізм і його вплив на розвиток антропологічних знань. Вклад Т. Гекслі та Е. Гекля в розвиток антропогенетичних поглядів. Відкриття кісткових решток неандертальців і дискусії навколо цих знахідок. Виникнення антропологічних товариств. Удосконалення методів антропології.

Література [1; 3–6; 8; 9; 11; 12; 15; 18]

Тема 4. Дослідження походження людини на сучасному етапі розвитку науки

Сучасна наука про прабатьківщину людства — основний осередок процесу антропогенезу. Теорія африканського походження людства та основні аргументи на її користь. Південноазійська та сибірська гіпотези місцезнаходження прабатьківщини людства.

Розвиток мозку первісних людей. Виникнення мовлення та мислення. Суперечності навколо раних етапів соціогенезу: моноцентризм чи поліцентризм.

Майбутня еволюція: роль природного відбору, мутаційного процесу, ізоляції, хвиль чисельності. Посилення колективного розуму. Забруднення атмосфери, глобальні зміни компонентів середовища.

Література [2; 3–6; 10; 13; 15–17]

Змістовий модуль II. Основні напрями дослідження антропогенезу

Тема 5. Місце людини в природі

Ознаки, характерні для приматів. Мавпи, гомініди і люди. Розвиток хапальної функції кінцівок. Розвиток передніх кінцівок як органів дослідження предметів. Розвиток травної системи травної типу.

Редукція органів нюху. Збільшення гостроти зору. Розвиток мозку. Зміна будови черепа. Зменшення кількості одночасно народжуваних дитинчат. Високі і сучасні людиноподібні мавпи. Найдавніші еволюційні витоки людини. Дріопітеки, проконсули, рамапітеки. Гіпотетичний пращур гомінідів — людей та вищих мавп, які перейшли до прямоходіння. Австралопітеки як безпосередні попередники людей. Місце в еволюційній системі людства *Homo habilis*. Порівняльна характеристика будови людини, хребетних, ссавців та приматів.

Література [1–6; 8; 13; 14; 20]

Тема 6. Підходи до вивчення походження людини

Релігійні, філософські та біологічні теорії походження людини.

Погляди матеріалістів (визнають об'єктивне існування навколишнього світу, що виник у результаті саморозвитку матерії), об'єктивних ідеалістів (об'єктивне існування навколишнього світу, що виник у результаті діяльності вищого розуму) та суб'єктивних ідеалістів (які вважають, що навколишній світ не існує реально, а є плодом уяви окремого індивіда) про походження людини. Креаціонізм, глобальний еволюціонізм та теорія еволюції. Основні постулати теорії синергетичної еволюції. Концепції походження видів Ч. Дарвіна. Комплексність, системність, випадковість та невідповідність еволюційних процесів. Етапи взаємодії людини та природного середовища. Рушійні сили антропогенезу. Біологічні та соціальні чинники, які впливають на процес антропогенезу.

Гіпотези моноцентризму та поліцентризму. Концепції походження біологічного виду *Homo sapiens*.

Література [3–6; 13; 18; 21]

Тема 7. Еволюційні теорії розвитку людини

Шкала еволюції людини. Дріопітек — (рамапітек) — австралопітек — людина уміла — людина прямоходяча — неандерталець (палеоантроп) — неоантроп. Австралопітек з Афара (4 млн. р. тому), австралопітек африканський (3 млн. р.), австралопітек могутній (2,5–1,5 млн. р.), австралопітек Бойса (2,5–1 млн. р.). Спосіб життя австралопітеків. Людина уміла. Перші винаходи матеріальної культури. Філогенія гомінід. Спосіб життя і знаряддя праці, можливий розвиток мови у *Homo erectus*.

Неандерталець як вінець творіння еволюційного процесу. Зовнішній вигляд, середовище існування, суспільний устрій неандертальця. Зачатки духовного життя. Неандертальці і кроманьйонці: особливості співіснування. Перша глобальна війна.

Кроманьйонець: поява і розселення, зовнішній вигляд, суспільний устрій і спосіб життя. Зародження мистецтва.

Основні гіпотези еволюції людини у період становлення *Homo sapiens*.

Література [1; 3–5; 8; 9; 13–15]

Тема 8. Екологічні аспекти еволюції людини

Дрейф континентів. Характеристика взаємодії природи і суспільства на різних етапах. Типи культурно-господарської діяльності та її темпи розвитку. Антропогеоценоз споживацький і перетворюючий.

Фактори, що обмежують природний відбір. Поняття одиниць відбору. Поняття адаптації. Механізми адаптації. Види адаптації. Умови успішної адаптації. Діапазон адаптаційних процесів. Адаптація як умова виживання виду.

Типи еволюційних змін. Адаптивна радіація. Конвергенція і паралелізм. Напрямки еволюційного розвитку.

Література [3–6; 14; 15; 20]

Тема 9. Вплив соціогенезу на розвиток людини

Поняття про антропосоціогенез. Морфо- і соціогенез. Соціальні тварини. Рівні соціальної еволюції. Долюдська спільність як передумова розвитку соціальної групи (анонімна згуртованість, примітивна вибірковість). Первинні види згуртованості. ТанDEM і гарем. Територія і статевий диморфізм. Ієрархія і вожак. Стадо пітекантропів. Стадо австралопітеків. Гаремні і материнсько-дитячі групи.

Виникнення людської спільноти: хронологічні рамки, соціальні критерії. Виникнення соціальних норм. Первинні колективні форми спільної діяльності. Виникнення шлюбних стосунків. Умови розвитку психічних функцій. Тотемізм. Поняття племені. Поняття роду. Організація влади. Духовна культура.

Література [1; 3–8; 10; 13; 21]

Змістовий модуль III. Еволюційні види людини

Тема 10. Архантропи (найдавніші люди)

Вплив природних умов на процес антропогенезу. Льодовиковий період. Поява на землі перших людей.

Загальна характеристика архантропів як представників біологічного виду *Homo erectus*. Морфологічні особливості олдувайських пітекантропів та атлантропів Африки, пітекантропів о. Ява, синантропів Китаю, архантропів Європи. Первісне заселення території сучасної України.

Трудова діяльність архантропів. Поява поселень. Найдавніші житлові конструкції. Використання вогню.

Література [1; 3–6; 8; 9; 12; 13; 15; 20; 21]

Тема 11. Палеоантропи (давні люди)

Палеоантропи (неандертальці) як еволюційний вид людини. Місцезнаходження стоянок давніх людей на території Африки, Європи та Азії.

Види неандертальців Європи (ранні та пізні, або “класичні”). Вплив кліматичних умов прильодовикової зони на формування фізичного типу пізніх європейських палеоантропів. Морфологічні особливості “класичного” неандертальця.

Мустьєрська археологічна культура. Знаряддя праці мустьєрського періоду. Виникнення знарядь праці з кремнію, кістки та дерева, виготовлених з кількох матеріалів. Полювання. Спорудження житлових споруд.

Прагромада як форма суспільної організації палеоантропів. Поява перших поховань. Зародження первісних релігійних уявлень. Форми первинної релігії. Виникнення первинних культів. Зародження первісного мистецтва.

Література [1; 4–6; 9; 12; 15; 20; 21]

Тема 12. Неоантроп (людина сучасного фізичного типу)

Неоантроп як людина сучасного фізичного типу. Моноцентризм і поліцентризм. Особливості виникнення біологічного виду *Homo sapiens*.

Специфічні риси фізичного типу кроманьйонців та інших верхньопалеолітичних рас Європи. Місцезнаходження та особливості

фізичного типу верхньопалеолітичних людей в Азії та Африці. Поява людей в Америці, Австралії та Океанії.

Спосіб життя, господарська діяльність і технологічні навички людей палеоліту. Особливості полювання. Використання кремнію, кісток та дерева для виготовлення знарядь праці. Обробка шкір та виготовлення одягу. Конструкція жител.

Громада як форма соціальної організації людей. Кооперація праці. Розподіл продуктів життєзабезпечення. Форми власності. Особливості процесу соціалізації. Ініціації. Структура, організація та види управління первісним суспільством.

Розквіт первісного мистецтва. Первісні форми релігії (анімізм, фетишизм, тотемізм).

Література [1; 3–5; 9; 12; 13; 15; 20]

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Антропогенез як наука.
2. Основні етапи розвитку уявлень про походження людини.
3. Методологічні основи антропологічних досліджень.
4. Витоки виникнення людини у природному середовищі.
5. Проблеми визначення прабатьківщини людини.
6. “Томо хабіліс” людина чи тварина?
7. Архантропи як найдавніші люди на землі.
8. Палеоантропи як давні люди на землі.
9. Виникнення культури та її критерії.
10. Взаємозв’язок культури біології палеоантропів та людей сучасного виду.
11. Виникнення та розвиток психіки людини.
12. Центри сапієнтації.
13. Взаємозв’язок розвитку культури та психіки прадавньої людини.
14. Динаміка розвитку психіки та поведінки предків людини за даними археології та антропології.
15. Концепції виникнення людини.
16. Майбутнє людства в працях П. Тейяра де Шардена та Вернадського.
17. Ч. Дарвін та його послідовники про походження людини.
18. Давні люди на теренах України.
19. Загальна характеристики неоантропів.

20. Антропологічна характеристика європейських неоантропів.
21. Зародження найдавніших релігійних уявлень.
22. Виникнення мистецтва.
23. Соціальні аспекти антропогенезу.
24. Чинники, що впливали на процес антропогенезу.
25. Розвиток мовлення та мислення в процесі антропогенезу.
26. Порівняльна характеристика людини та примата.
27. Еволюційна теорія К. Ліннея.
28. Характеристика еволюційних уявлень Ж.-Б. Ламарка.
29. Еволюція приматів.
30. Родина гомінід.
31. Неолітична революція.
32. Соціогенез як процес виникнення та розвитку суспільства.
33. Сучасний розвиток людини.
34. Взаємодія людини з природою на різних етапах антропогенезу.
35. Адаптація як необхідна умова виживання виду.
36. Значимість життя однієї людини в еволюційному масштабі.
37. Основні критерії олюднення мавпи.
38. Темп еволюції та його особливості.
39. Радіація – фактор знищення чи еволюції?
40. Роль матріархату у процесі становлення людини.
41. Роль патріархату в антропогенезі.
42. Забруднення атмосфери, глобальні зміни компонентів середовища як негативні еволюційні фактори.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Сутність поняття “антропогенез”.
2. Зв’язок антропогенезу з іншими науками.
3. Загальні уявлення про основні методи антропологічних досліджень.
4. Історія виникнення та розвитку антропологічних теорій.
5. Уявлення про походження та місце людини в світі в античні часи.
6. Антропологічні ідеї епохи середньовіччя.
7. Провідні теорії виникнення людини.
8. Співвідношення релігійних, філософських та біологічних концепцій походження людини.
9. Порівняльна характеристика людини, гомініда та примата.

10. Викопні і сучасні людиноподібні мавпи.
11. Еволюція приматів.
12. Гіпотези місцезнаходження прабатьківщини людства (африканська, південноазіатська, сибірська).
13. Риси будови людини, спільні з хребетними.
14. Риси будови людини, спільні із ссавцями.
15. Риси будови людини, спільні з приматами.
16. Риси людини, відмінні від приматів.
17. Основні етапи антропогенезу.
18. Шкала еволюції людини.
19. Австралопітеки як безпосередні представники людства.
20. Спосіб життя, знаряддя праці, можливий розвиток мови у *Homo erectus*.
21. Загальна характеристика австралопітека з Афара, австралопітека африканського, австралопітека могутнього, австралопітека Бойса.
22. Людина уміла. Ранні сліди матеріальної культури.
23. Філогенія гомінід.
24. Неандерталець як вінець творіння еволюційного процесу.
25. Зачатки духовного життя людства.
26. Особливості співіснування неандертальців і кроманьйонців.
27. Перша глобальна війна.
28. Кроманьйонець: поява і розселення, зовнішній вигляд, суспільний устрій і спосіб життя.
29. Зародження первісного мистецтва.
30. Теорії антропогенезу.
31. Загальна характеристика креаціонізму.
32. Особливості еволюціонізму.
33. Загальна характеристика еволюційних теорій.
34. Еволюційна теорія Ж.-Б. Ламарка.
35. Класифікація роду *Homo* за К. Ліннеєм.
36. Сутність еволюційної теорії Ч. Дарвіна.
37. Трудова теорія Ф. Енгельса.
38. Синтетична теорія еволюції.
39. Теорія двох стрибків.
40. Космізм та його характеристика.
41. Теорія Л. Болька та її характеристика.
42. Загальна характеристика моноцентризму та поліцентризму.
43. Гіпотеза широкого моноцентризму (Я. Я. Рогінський).

44. Відбір за “генами альтруїзму” (Дж. Б. С. Холдейн).
45. Основні гіпотези еволюції людини у період становлення *Homo sapiens*.
46. Фактори і критерії гомінізації.
47. Екологічні теорії гомінізації.
48. “Саванна”, радіаційна гіпотеза гомінізації.
49. “Водяні” гіпотези гомінізації.
50. Гіпотези походження людини.
51. Соціальні аспекти походження людини.
52. Екологічні і філогенетичні детермінанти організації спільнот людиноподібних мавп.
53. Морфо- і соціогенез.
54. Соціальні тварини.
55. Рівні соціальної еволюції.
56. Долюдська спільнота як передумова розвитку соціальної групи.
57. Виникнення шлюбних стосунків.
58. Організація влади у первісних людей.
59. Еволюція групового розвитку пітекантропів.
60. Еволюція групового розвитку австралопітеків. Гаремні і материнсько-дитячі групи.
61. Людська спільнота: хронологічні рамки, соціальні критерії.
62. Виникнення соціальних норм.
63. Тотемізм та його характеристика.
64. Поняття племені та роду.
65. Первинні колективні форми колективної діяльності.
66. Виникнення мислення і мови.
67. Первинні види згуртованості.
68. Виникнення общинно-родового ладу.
69. Суперечливі питання антропосоціогенезу.
70. Відмінності між людиною і твариною.
71. Суперечності навколо ранніх етапів соціогенезу.
72. Майбутня еволюція людства.
73. Етапи розвитку психіки в процесі антропогенезу.
74. Забруднення атмосфери, глобальні зміни компонентів середовища як негативні еволюційні фактори.
75. Сутність поняття “гомінідна тріада”.
76. Послідовність виникнення біологічних та поведінкових особливостей сучасної людини.
77. Як можна дослідити поведінку первісних людей?

78. Чим поведінка сучасної людини відрізняється від поведінки людей ранніх етапів розвитку?
79. Методи визначення статі та віку людини за її кістковими рештками.
80. Визначальні риси людини, завдяки яким вона займає панівне становище в природі за Аристотелем.
81. Антропологічні погляди Т. Гекслі та Е. Геккеля.
82. Розвиток ідей походження людини в Україні.
83. Дріопітеки, проконсули, рамапітеки.
84. Гіпотетичний пращур гомінідів: спільне та відмінне.
85. Чинники антропогенезу.
86. Рушійні сили антропогенезу.
87. Давні люди на території сучасної України.
88. Роль полювання в процесі розвитку людини.
89. Етапи розвитку суспільства.
90. Громада як форма організації людей верхньопалеолітичної доби.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Антропология: Хрестоматия: Учеб. пособие / Л. Б. Тарханов, Т. Е. Россолимо, И. А. Московина-Тарханова.* — М.; Воронеж, 2002. — 358 с.
2. *Паньков А. І.* Еволюція антропосфери // Актуальні проблеми політики. — О.: Юрид. л-ра, 2003. — Вип. 16. — С. 21–30.
3. *Сегеда С.* Антропология: Навч. посіб. — К.: Либідь, 2001. — 336 с.
4. *Столяренко В. Е.* Антропология — системная наука о человеке: Учеб. пособие / В. Е. Столяренко, Л. Д. Столяренко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д: Феникс, 2004. — 384 с.
5. *Тегако Л.* Антропология: Учеб. пособие / Л. Тегако, Е. Кметинский. — М.: Новое знание, 2004. — 400 с.
6. *Хомутов А. Е.* Антропология. — Ростов н/Д: Феникс, 2003. — 384 с.

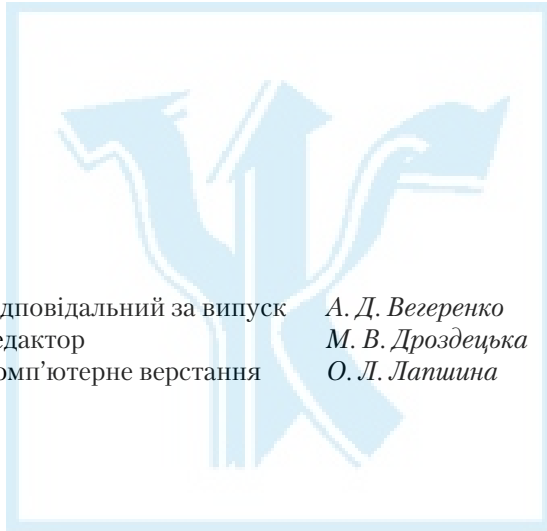
Додаткова

7. *Алексеев В. П.* Антропология Азиатской части СССР / В. П. Алексеев, И. И. Гохман. — М.: Наука, 1984. — 208 с.
8. *Батенин С. С.* Человек в его истории. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. — 296 с.

9. *Васильев С. В.* Основы возрастной и конституциональной антропологии: Учеб. пособие. — М.: Изд-во РОУ, 1996. — 216 с.
10. *Вільчинська С.* Своєрідність українського способу буття антропологічної проблематики // Вісн. Київськ. національного торговельно-економічного ун-ту, 2005. — № 1. — С. 88–102.
11. *Вовк Хведір.* Студії з української етнографії та антропології. — Нью-Йорк: Howerla, 1976. — 352 с.
12. *Гинзбург В. В.* Палеоантропология Средней Азии / В. В. Гинзбург, Т. А. Трофимова. — М.: Наука, 1972. — 370 с.
13. *Леві-Стросс Клод.* Структурна антропология / Пер. з фр. З. Борисюк. — К.: Основи, 2000. — 387 с.
14. *Медицина біологія: Підруч.* / Ред. В. П. Пішак, Ю. І. Бажор. — Вінниця: Нова книга, 2004. — 656 с.
15. *Романов П. В.* Прикладная антропология: управление и развитие / П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова // Полис. — 2004. — № 6. — С. 136–150.
16. *Сегеда С.* Антропологічний склад населення трипільської культури // Персонал. — 2004. — № 11. — С. 32–34.
17. *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етнологенетичний аспект. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — 256 с.
18. *Семушкин А. В.* Эмпедокл. — М.: Мысль, 1985. — 191 с. — (Мыслители прошлого).
19. *Туриніна О. Л.* Порівняльна психологія: Навч. посіб. / О. Л. Туриніна, Л. З. Сердюк. — К.: МАУП, 2005. — 228 с.
20. *Хоружий С. С.* Человек и его три дальних удела. Новая антропология на базе древнего опыта // Вопр. филос. — 2003. — № 1. — С. 38–62.
21. *Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В.* Антропология. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991.
22. *Шер Я. А.* Происхождение знакового поведения / Я. А. Шер, Л. Б. Вишняцкий, Н. С. Бледнова — М.: Научный мир, 2004. — 280 с.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка.....	3
Тематичний план дисципліни “Основи антропогенезу”	4
Зміст дисципліни “Основи антропогенезу”	5
Теми рефератів.....	10
Питання для самоконтролю	11
Список літератури.....	14

Відповідальний за випуск *А. Д. Вегеренко*
Редактор *М. В. Дроздецька*
Комп'ютерне верстання *О. Л. Лашина*

МАУП

Зам. № ВКЦ-3351

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП